

L'historiador Antoni Martí i Coll ens presenta en aquest article la biografia de Marcel de Palau i Català, prototipus paradigmàtic d'*indiano* o *americano* de la nostra comarca.

L' AVENTURA D' AMÈRICA

MARCEL DE PALAU I CATALÀ

(1835 - 1866)

1.— *L'anunci de l'anada a Amèrica.*—

El recent muntatge d'una exposició en el Museu de Mataró, coincidint amb la celebració del seminari de la Universitat Internacional Menéndez y Pelayo sobre el tema *Catalunya i Amèrica, segles XVIII i XIX*, ha recollit variats aspectes socials, polítics, econòmics, artístics, etc. que van caracteritzar la relació del Maresme amb les terres americanes. Encara que la proposta inicial per a intitular l'exposició fou "El Maresme i Amèrica, segles XVII i XIX", de seguida van presentar-se un seguit de suggeriments per modificar aquest rètol, i s'acceptà per unanimitat, sense gaires dubtes, el títol següent: "L'aventura americana del Maresme", i així, ben encertadament, amb aquest nom va inaugurar-se.

És ben clar que va posar-se l'èmfasi en el seguit de perills a córrer, en el risc que representava l'anada a terres americanes per part de la persona que s'ho proposava. La decisió de marxar requeria acceptar l'aventura, perquè els anhels que empenyien l'emigrant estarien acompanyats per la sort o la desgràcia; l'atzar també hi jugaria, i sospitava que es presentarien contingències i episodis inimaginables des d'aquí i fins aleshores; és clar que sempre estaria present, en sortir del Maresme l'aventura, i que per aconseguir-se els somnis d'èxit i fortuna s'haurien de passar trifolques i incidents nous, que no passarien els que decidien quedar-se aquí.

Situats ara en un món ben diferent, atapeït de comoditats i tècnica, ens pot ser útil ressuscitar una història concreta d'un d'aquells aventurers del segle passat, en aquest cas d'una família de Mataró, per a conèixer qui eren, què es proposaven,

quin era el motiu principal de l'anada a terres americanes, què feien allà, etc. Si poguéssim sumar petites històries, tan subjectives com es vulgui, contestant els esmentats interrogants, podria arribar-se a tenir algun dia unes conclusions generals sobre el cas, o confirmar o modificar les que ja sabem. Però això és difícil si no es té la sort, per exemple, de trobar un conjunt de cartes i documentació fefaent que es refereixi a fets molt concrets i detallats de la vida d'un emigrant del segle passat; i aquesta és la conjuntura favorable en què ens trobem, i pensem que s'ha d'aprofitar l'oportunitat de poder estudiar l'aventura d'una persona concreta que va decidir anar al Perú a la segona part del segle passat, i contestar, encara que sigui sols respecte a una persona, les preguntes de: per què, com, què va aconseguir, qui era, etc.

L'aventura d'Amèrica també la sofrien, indirectament, els que es quedaven a Mataró; cal posar-se en el lloc d'uns pares que al 1863 van rebre una carta que començava així:

Queridos Papas: Voy a poner a Us. una carta sobre mi resolución de pasar a Ultramar, carta que apesar mio he diferido a causa de mis ocupaciones y por necesitar el asunto de por sí alguna mayor holgura y vagar del que la coyuntura me ofrecía. Empezando pues, confieso que no desconozco yo la gran trascendencia de una idea, de por sí, tan atrevida...

A la mateixa carta s'expressa que la resolució s'havia ja pres feia més de vuit mesos, i encara que el protagonista assegura que voldrà conèixer i seguir el parer dels seus pares (*Us. saben que respecto a esto, como en todo, estoy dispuesto a seguir sus consejos*) es mostra tan decidit, que els pobres

pares ja podien pensar que no hi havia res a dir ni a fer: *Es ya para mí una cuestión resuelta y definitiva, ya la única cuestión es de si será mi partida mas o menos pronto o tarde.*

Si en comptes d'un intent de fer història es tractés d'escriure una novel·la, diríem que la mare va rellegir i repassar nombroses vegades la carta i no va poder defugir plorar i humitejar-la amb unes llàgrimes; i sembla que la realitat fou així.

2.— Qui era.—

L'autor de la carta anunciant l'anada a terres americanes era Marcel de Palau i Català, nascut a Mataró el 1835, advocat i batxiller de la facultat de Filosofia de Barcelona, qui llavors es trobava a Madrid exercint d'advocat sota l'ombra del prestigiós català Laureà Figuerola.

El seu pare era Melcior de Palau i Bonet, qui havia estat alcalde de Mataró i era un destacat advocat, successor d'advocats, i hereu d'una família notable a la ciutat; el germà bessó del pare, l'oncle Joan, també doctor en lleis, era canonge de Barcelona i en successives ocasions va ser vicari general i capítular de la diòcesi; l'altre germà del pare, l'oncle Francesc, també advocat, havia estat assessor de marina del districte del Masnou i després s'establí a Barcelona.

El germà gran del futur emigrant, Joan, també havia estat advocat i destacaria en el camp de l'arqueologia i la història, però ja havia mort quan Marcel va remetre la carta; el germà segon, Josep, qui resultaria ser l'hereu en morir Joan quan l'epidèmia del còlera del 1854, també era advocat i continuaria l'exercici de la professió a Mataró, encara que, primerament, s'havia proposat guanyar una càtedra d'economia, gaudint de l'amistat del catedràtic de dret polític i legislació mercantil a Madrid, el ja abans anomenat Laureà Figuerola (1), però el còlera va convertir-lo en hereu de la família i va quedar-se a Mataró amb l'advocacia.

També tenia Marcel un altre germà més petit, Melcior, que quan aquell es proposava anar a Amèrica es trobava a Madrid estudiant la carrera d'enginyer de camins, canals i ports, i més tard també estudiaria lleis, essent conegut i famós pels *Cantares*, i per haver ingressat a l'Acadèmia de la Lengua Española.

A més, Marcel, quan va enviar la carta als pares, tenia tres germanes: Candelària, Francesca i Teresa; la primera estava casada amb Josep Ma. Díaz Trigueros, a qui aquell consultaria sempre, i escriuria des d'Amèrica; es tractava d'un personatge influent que, entre altres càrrecs, va tenir els d'oficial del Consell d'Estat, governador de les províncies de Tarragona, Múrcia, Oviedo i Valladolid, i director del Banc d'Espanya a Barcelona.

La mare de l'emigrant era Francesca Català i Serra; el fet que una germana d'aquesta, Manuela, es casés amb Josep Anton Palau i Comas —de l'altra família Palau de Mataró— i les germanes Camila i Josepa amb Josep Arquer i amb Pau Ignasi Peramàs Matas, donava a Marcel un ampli ventall de parents i coneguts.

Queda, doncs, emplaçat Marcel de Palau i Català dins els paràmetres d'una família nombrosa i molt ben situada socialment en aquell Mataró d'uns 18.000 habitants de la segona meitat del segle dinou, i pot dir-se que gaudia d'un lloc privilegiat, en aquest punt, respecte a la resta dels ciutadans.

Ara caldrà consignar el tarannà polític de Marcel i el seu bagatge cultural; copiem de la *Història d'una família* (2):

[...] *Durant la vida del pare, i sospitem que sota la vigilant mirada de l'oncle —el canonge— els tres germans se'ns presenten com a fills de l'època: empapats del moviment romàntic, amb tot el que això comportava d'amor a la llibertat, i a més, aquí a Catalunya, de desvetllament en tants sentits.*

[...] *Marcel ho fonamentava tot en el dret a la llibertat que, deia, tothom havia de respectar, fins l'Estat, l'existència del qual sols admetia, enfront del Municipi, per utilitarisme, qualificant l'Estat de quelcom artificial.*

[...] *Com exemple de la disconformitat entre la tendència pragmàtica moderada del liberalisme dels germans Palau, i la idea filosòfica que els atreïa a cercar una accentuació cap el radicalisme, estava, també, una marcada fòbia contra el centralisme, reflectida en moltes ocasions, i així quan un d'ells deia: Nunca idea alguna podrá despertar mejor el sentimiento de nuestra dignidad y nuestra libertad que la descentralización. No era estrany que Marcel, des de Lima, fes una crítica severíssima, i fins irònica, del centralisme.*

[...] *Resumint, diguem que els joves Palau i Català, molt preocupats per la cultura del poble, erudits, romàntics, amants de la llibertat, enemics del centralisme, del proteccionisme, i del socialisme, poetes, afeccionats a l'estudi d'èpoques reculades, i especialment de l'Edat Mitja, interessadíssims per allò que es referia a Mataró, són l'exponent de la joventut benestant d'aleshores, que va viure el desvetllament que a Catalunya va comportar l'explosió del moviment romàntic, que originava la Renaixença.*

Dels germans, potser Marcel era el més radical, qui sap si degut a la influència que aplegaria amb la companyia de Figuerola i altres amics a Madrid —entre els quals hi havia Estanislau Figueras— o pels coneixements filosòfics que l'obligaven a teoritzar quasi utòpicament.

Havia estat un estudiant incansable i metòdic i, a més de dominar el llatí i el grec, *parlava com sa pròpia llengua l'anglès* (3), i coneixia el francès i una mica l'alemany; va escriure poesia, una d'elles en català (4), i prosa, obres totes inèdites, excepte un estudi de *Mireio* i una oda dedicada a la guerra d'Àfrica, que es publicaria ja quasi acabant-se el segle (5); ell havia vist la sortida dels voluntaris catalans i potser això va inspirar-lo, encara que la seva descripció havia estat ben crítica (6).

És també interessant constatar que Marcel de Palau fou dels primers que va traduir i estudiar el poema *Mireio* de Mistral (7). Aquest jove erudit, estudiós incansable, d'extraordinària memòria —segons pot llegir-se en el *Llibre de Família*— trobant-se a Madrid exercint l'advocacia ajudat per Laureà Figuerola, va prendre la decisió d'anunciar als pares que volia marxar a ultramar.

3.— *Per què.*—

Per què va decidir-se Palau a anar a terres americanes? Per què al Perú? Què l'obligava a sortir d'Espanya, tot i gaudint d'una situació social i d'uns coneixements notables? Què es proposava?

S'ha de destacar que no anava a ultramar de bon grat i que desitjava tornar com més aviat millor. No hi ha cap dubte que sortia, o fugia, d'Espanya per fer fortuna, i segons ell creia perquè no tenia cap més opció. Ell mateix en una conferència a l'Ateneu Mataroní, tres anys abans, havia assenyalat que constituïa una desgràcia —fruit de l'endarreriment del municipi mataroní— el fet que molts ciutadans haguessin d'emigrar a Amèrica (8).

I a la mateixa carta anunciant el seu propòsit de passar a ultramar, Palau destacaria l'anhel que el període que havia de romandre allà fos ben curt, com a conseqüència d'haver aconseguit molt de pressa un important capital: *Una mayor rapidez en nuestra fortuna y una más pronta vuelta a España...* (9)

Per què li calia, amb urgència, ser una persona adinerada? Per què renunciava a aconseguir-ho aquí? És clar que no veia probable, quedant-se aquí, poder atrapar una àgil puixança econòmica amb l'exercici de la professió d'advocat, ni a Madrid, on es trobava sota l'ombra i protecció del català Figuerola, ni menys a Mataró, conjuntura aquesta que ja havia refusat feia temps per creure que no hi havia lloc per molts advocats; pertocava a l'hereu seguir la tradició familiar, i Marcel ja s'havia queixat a l'Ateneu Mataroní que els joves de la ciutat que estudiaven estiguessin *avogados ahora todos a la (carrera) del foro*, queixant-se, també, de la institució de l'hereu a la legislació catalana, en perjudici dels altres germans, que —deia— quedaven constituïts en persones massificades, sense res que els retingués *en el suelo patrio*, és a dir, a

Mataró (10); era doncs, per ell, aconsellable passar, primer a Madrid, i seguidament a terres americanes.

Marcel, que ja tenia vint-i-set anys, sense esperança d'aconseguir pujar, en termini curt, la seva posició econòmica, tenia però coratge per cercar això lluny de Mataró i de Madrid, qui sap si obligat per l'amor d'Eloïsa —qui residia a un poble de Toledo— i que era un amor no acceptat plenament, ni voluntàriament conegut per tota la família. Tot això —afany de cabals, desesperança sobre les possibilitats en l'exercici de la professió d'advocat a Espanya, un amor potser incompès pels pares o alguns germans— multiplicat pel romanticisme llavors imperant i per l'empenta que li donaren uns amics, pintant-li un quadre fals del que es podia fer al Perú, van conduir aquell jove mataroní a l'aventura d'Amèrica...

Sembla que feia ja temps que Palau barrinava la fugida cap a Amèrica, però exigia marxar amb un càrrec o quefer obtingut prèviament; no volia passar a ultramar amb les mans a la butxaca, i com que llavors, i per aquest motiu, sols podia representar-se passar a terres depenents d'Espanya, és a dir, les Antilles o Filipines, va ajornar la seva decisió perquè estava convençut que dites terres tenien un clima maligne i que amb seguretat moriria allà (11). Però, com ell mateix explica, va resultar que *la providencia trajo aquí a nuestro amigo Mr. Braun* (12), qui havia estat quatre anys al Perú i qui, com a primer i principal avantatge, va parlar-li del clima: *Exento de enfermedades y epidemias, más sano y más constante que el de Europa, clima en el cual la vida es mucho más larga que en nuestro continente, por estar descargada de electricidad la atmósfera.*

No hi ha dubte, les ànsies de fer ràpidament un capital, potser l'amor d'Eloïsa, i també fonamentalment l'empenta que va donar-li l'amic van fer decidir aquell mataroní a emprendre l'aventura d'Amèrica.

4.— *El somni de Xauxa.*—

A Marcel de Palau li semblava talment que anava a Xauxa, territori que, certament, es troba al Perú, i al qual ell ja havia alludit, encara que confonent-lo amb una illa (13).

Pel protagonista de la història va desaparèixer la por de les malalties; però, ja ho sabem, volia anar a ultramar amb quelcom prèviament programat. Tot va solucionar-ho, aparentment, l'amic Mr. Braun —que era conegut a la família amb el motiu o renom de *Mistus Blaus*— i que havia residit abans a aquella república americana, i prometia tornar-hi, i sembla que tenia allà relacions i certa preponderància; qui sap si era descendent o familiar del famós Braun que s'havia destacat pel

Madrid 1863

seu heroisme i pels seus ideals republicans (independentistes-peruans) contra els monàrquics (espanyols) a la batalla de Junin (6-2-1824), que amb la d'Ayacucho, van donar lloc a la independència del Perú. El cas és que Marcel de Palau escriuria el següent:

[...] Pregunté, pues a Mr. Braun si le sería fácil obtener en dicha República para mí una clase de Derecho y como él no lo juzgó difícil, le rogué y quedamos convenidos en que haría semejante proposición.

Las condiciones, al parecer de Braun, podrán ser las siguientes: Una cátedra y viaje pagado anticipadamente, casa, comida, y 1200 duros anuales, o dos cátedras (a una hora cada una) y casa y comida y 2000 duros).

Con esta pensión puede ya aborrase bastante y como allí puedo trabajar de abogado, por ser las leyes todas españolas, y como allí las lecciones privadas se pagan a 50 duros al mes, si uno puede dar alguna, consigue sin mucho esfuerzo aumentar sus aborros.

Como Figuerola me había prometido su influjo para pasar a nuestras posesiones ultramari-

nas, se lo consulté y lo encontró una proposición ventajosísima, hasta el punto de decirme que si le proporcionaba allí cuatro clases de 5000 duros, aunque sin casa, se marchaba inmediatamente. Esto, aunque en broma, revela una fuerte convicción en Figuerola, quien, a la vez, me hizo presente lo poco que podía esperar en España de mi carrera, ni del profesorado.

Díaz (el cunyat) también lo aprobó y así alguna persona a quien, como Entrambasaguas, lo insinué y quien, hace tres años, estuvo tentado de irse a Fernando Poo con Gándara y no se fué por estar casado y con familia.

Marcel de Palau, endemés, estava convençut que Braun estaria al seu costat al Perú per ajudar-lo, així com un religiós franciscà, amic seu (14).

En el *Llibre de Família*, potser perquè l'autor de la nota —possiblement el germà hereu— també va creure's el somni de la càtedra, i potser per deixar per a la posteritat molt alt el prestigi de l'emigrant, dissimulant, i fins silenciand-se, els quefers a què realment va dedicar-se, que llavors no gaudien de molt predicament entre determinades classes socials, va escriure's el següent: *La universalitat de sos coneixements, y sa extraordinaria memoria y erudició, donaren lloc a ser proposat per una Cátedra en la Escola Superior de Lima, República del Perú.*

Com veurem, la realitat dissiparia tants projectes i somnis daurats. Al futur emigrant, però, també se li va prometre, encara que amb caràcter subsidiari, la possibilitat de dedicar-se al comerç, cosa no gens apreciada a Madrid on aquell es trobava aleshores, i per això va esclariar-se-li que al Perú l'exercici del comerç constituïa una professió honorable: *Aparte de las ventajas del clima, se encuentran allí las de ser el país muy poco explotado en comparación de las Antillas, de ser allí el comercio una profesión honrosa y que no se desdeña de ejercer el mismo presidente de la República, ni el de la Corte Suprema.*

I així, Palau anunciava que es prepararia en assumptes relacionats amb el comerç, decidit a tot, encara que sense deixar de banda l'advocacia (15).

5.— La realitat: Palau a Amèrica.—

No sabem quan sortí Palau d'Espanya, ni el trajecte seguit, però sí que el 9 d'abril del 1864, a Mataró, feia testament per trobar-se —deia— *próximo a transferirme (D.M.) a la América del Sud*, i que possiblement, degut a les deteriorades relacions entre Perú i l'antiga metròpoli, seguiria un semblant camí del de les cartes (Via Southampton-Amèrica del Sud-Perú-Lima); el viatge, pot suposar-se llarg, de quatre a sis mesos, i a les

cartes no sols no trobem cap queixa, sinó que quan el protagonista escriu a Estanislau Figueras, concreta que el viatge va ésser feliç (17); l'arribada a Lima s'endevina que seria un dia del segon trimestre de l'any 1864, potser a l'octubre, car tenim una carta d'allà, que no era la primera, del 26 de novembre d'aquell any.

Una vegada a terres americanes, el primer desengany va patir-lo Palau amb l'amic Mr. Braun qui, no sols no va acompanyar-lo al Perú, com havia promès, sinó que ni va contestar a quatre successives cartes que aquell li va remetre (18).

Braun va quedar-se a El Escorial composant tres gramàtiques —grega, hebraica i alemanya— decidint no anar al Perú si no el reclamava expressament el govern peruà (19), i Palau no trigaria a qualificar a Braun, encara que ja massa tard, de visionari (20).

El desencís de l'emigrant havia de ser important, ja que en fer testament, abans de sortir cap a Amèrica, havia nomenat marmessor d'aquells béns que guanyés allà, precisament, Joan-Jordi Braun Koenig.

Respecte el propòsit d'explotar el notable bagatge cultural que, amb les il·lusions, portava l'emigrant a les maletes, ben aviat va esmorteir-se; Palau va comprendre de seguida que no podia acomplir el desig d'ensenyar Dret a l'Escola Superior de Lima, i ni tan sols guanyar-se el pa amb classes particulars o de menys altura.

Si Braun havia preparat quelcom, de res serviria, ja no perquè el nivell cultural del Perú era força baix, sinó principalment perquè ho dificultava la *cuestión española*, i un espanyol, acabat d'arribar en aquell moment, no podia ser admès a un càrrec oficial o de l'administració, i l'ensenyament estava en mans de peruans mal pagats i d'escassa categoria.

Pel que fa al primerament al·ludit, Palau escriuria així:

Por supuesto que los proyectos de Escuelas y Colegios pasaron completamente con motivo de la cuestión española y en mi concepto fracasaron para no levantarse en mucho tiempo.

Aquí sigue la cuestión peruano-española ocupando, absorbiendo, toda la atención; ahora ha adquirido ya las proporciones que debió tener desde un principio, a saber, las de ser considerada como una cuestión entre Gobierno y Gobierno, de suerte que a los Españoles, a los particulares, nada absolutamente les puede suceder. (Lima 26-11-64).

I pel que es refereix a la condició dels mestres i classes particulars, no cal més que llegir

els paràgrafs d'una carta que Palau dedica a una classe de llatí d'un tal Pillaca, del qui aquell diria irònicament que tenia poc talent, però detestable... acabant amb l'exclamació *Qué barbaridad!* rient-se'n i recordant, altra vegada, Braun que li havia dit que un diari pagava els reportatges de 6 a 8 pesos (21). I per ser ben explícit diria al seu cunyat: *El poner un colegio particular es en la actualidad un negocio muy dudoso y por mi parte sin una institución de muchas garantías, no entraria en el negocio.* (Lima 26-11-64).

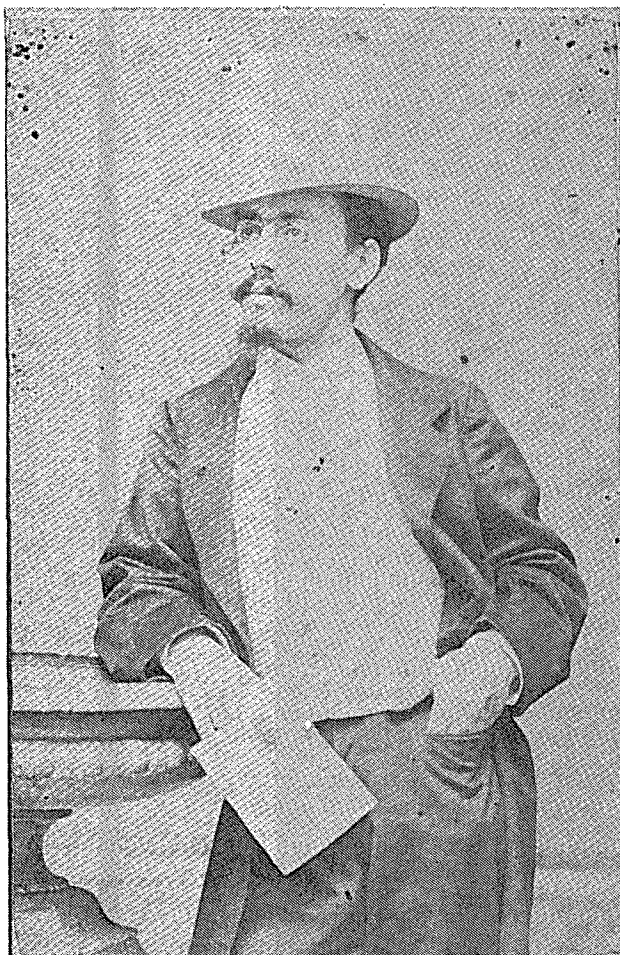
Quedava l'exercici de la professió d'advocat; Palau va intentar-ho i pensem que, si els esdeveniments polítics ho haguessin permès, hauria reeixit i guanyat un elevat capital. Va crear —almenys sobre el paper— una agència que va intitular de *hispano-peruana* per servir d'intermediària entre els espanyols que tenien crèdits o indemnitzacions a cobrar del Perú i havien quedat bloquejats o embargats per motiu de la independència del país i pendants de solució mentre l'antiga colònia i la metròpoli no es posessin d'acord; ell opinava que amb el Tractat de 27 de gener de 1865 això era ja possible, i el 18 de març d'aquell any va confeccionar un model d'estatuts de l'agència, en el qual es concretaven els honoraris i persones que hi intervindrien i un esborrany de poders, i va remetre-ho tot al seu germà Josep, a Laureà Figuerola i a Estanislau Figueras, que serien els seus corresponents a Espanya (22).

En el mes de maig, quan escrivia a Figueras, es mostrava molt optimista, pensant-se que l'agència guanyaria la fabulosa quantitat de més d'un milió de pesos (23), però les relacions polítiques entre Espanya i Perú eren dolentes i fins desembocarien en una declaració de guerra, i així va ser impossible l'afer. Palau va escriure al seu germà, pel novembre d'aquell mateix any 1865: *En mi última ya verías que suspendía lo de la Agencia*, i s'acabava, amb aquest intent, les ganes i oportunitats de l'advocat per treure profit de la professió a la república del Perú.

El plantejament de Palau per fer fortuna a Amèrica va ser, a la fi, el que potser hauria pogut fer-se a Espanya mateix: començar essent un senzill assalariat i, amb el que pogués estalviar del jornal, intentar emprendre un negoci que iniciaria comprant avantatjosament un producte que es pogués vendre bé.

La primera ocupació fou en un molí que estava bastant lluny de Lima (*la distancia* —diria— *no es más corta que de la estación de Mataró a la Senia*), i es titulava *Molino de la Presa*, que regentava la família Suito i on, al principi, hi menjava i dormia; Palau el trobava molt bonic i fins remetria una fotografia del molí a la família (24).

Llavors, l'emigrant pensava que al cap d'un any podria assajar algun negoci: *Por ahora* —deia—

Lima 21.III.1865

no hay mas que seguir como el portugués —forte que forte— en la actual posición de casa Suito. Luego veremos si detrás de 10 ó 12 meses en que tendré yo 2.500 pesos, se puede alguno preparar algun negocito, aunque sea microscópico. (Lima 26-11-1864).

Però com que el mataroní era persona de vàlua i treballadora i, qui sap si per conèixer comptabilitat mercantil i la llengua anglesa, aviat trobà una empresa important per col·laborar-hi: una refinaria de sucre a Lima, que mercadejava amb tot el món, comandada per la família Rodrigo i de la qual era director un francès que vivia al port d'El Callao; encarregant-se primerament Palau de les relacions amb Europa, que quasi invariablement passaven per Anglaterra, i essent després nomenat apoderat i fins interventor de la refinaria, traslladant-se periòdicament a El Callao quan es sabia que hi havia un vaixell, potser, repetim, degut al coneixement de l'anglès (25).

Aquesta posició assolida per Palau va permetre-li disposar aviat de 1.000 pesos per comprar greix de porc a Xile per a la revenda. És el moment en què escriu a la seva mare, com excusant-se, ai-

xí: ¿Qué le parece a V. su hijo? ¿qué dice V. de un doctor "in utroque" comprando greix de porc? Qué degeneración! Que esto lo hiciese el "xicot de cala Carma de la plaza chica", pase !; pero, "l'noi de can Palau, no pot anà ni ab rodas"! Y sin embargo, en la tierra donde fueres haz lo que vieres, y otros países otras costumbres, y aquí son tan distintas, que en la conversación más fina se habla del precio del arroz y del aceite. (Lima 13-8-1865).

Palau era els matins a la refinaria, passava les tardes al molí, on menjava amb els seus amics Hurel (fill de francès, nascut a Xile), Andreu (d'Arenys) i Suito (fill de l'amo), i dormia a Lima en una habitació que compartia amb el citat Hurel; però, pel gener del 1866, els fets polítics l'obligaren a sortir del Perú, encarregant llavors a Hurel el bon fi dels negocis que tenia pendants a aquella República i que responien a un estat de comptes amb un actiu de 4.006 pesos, consistent en farina i arròs, i un passiu de 2.000 pesos, quedant, doncs, un remanent de 2.006 pesos (26), quantitat que és la que l'emigrant, treballant i lluitant contra les adversitats, va aconseguir després de romandre una mica més d'un any al Perú.

6.— La "cuestión española".—

Ja en una de les primeres cartes Palau es refereix, sense més detalls, a la *cuestión española*, com un fet perjudicial per aconseguir els seus somnis: *En punto a negocios, mucha paralización mercantil, que seguirá reinando hasta que acabe esta maldita cuestión española, que todos deseamos ver concluida.* (Lima 26-11-1864).

També hem comprovat com, per culpa de les deteriorades relacions entre l'antiga metròpoli i la república del Perú, un espanyol, acabat d'arribar, era un estranger mal rebut i mal vist, i que fracassaria per això, entre altres motius, la possibilitat d'ensenyar a l'Escola Superior de Lima, i com les qüestions polítiques frenarien el projectat afer de l'agència hispano-peruana.

Dissortadament, la qüestió espanyola obligaria, a la fi, a Palau a fugir del Perú, i indirectament el portaria a la mort, ja que, com pressentia, lluny del benigne clima peruà, no tardaria a morir-se.

És curiós constatar com a l'emigrant se li multiplicaven les dificultats des d'Espanya que, mancada d'organització i informació del que succeïa a les terres americanes, adoptava decisions fora de temps, o desproporcionades i inadequades als ulls dels que hi residien i hi treballaven; pot servir d'exemple en aquest cas el fet que l'esquadra espanyola, manada per Méndez Núñez bombardegés durament primer Valparaíso, a Xile, i després el port d'El Callao, quan Valparaíso no podia defensar-se i ningú contestaria la pluja de bombes que cauria durant tres hores, arrasant la població, mentre,

després, absurdament, tot i que des d'Espanya s'havia donat l'ordre de retirada, s'entraria a la ratera d'El Callao on sols es podia assolir confirmar la dita de *vale más honra sin barcos que barcos sin honra*; també pot servir-nos per evidenciar el que dèiem, comparar l'aventura de Palau amb la d'un altre emigrant mataroní, Joaquim Martí, qui en semblants dates, i també advocat i jove com Palau, i d'una família amiga i posició social paral·lela, va passar a l'Havana i després a Santo Domingo, no deixant de palesar a les cartes que enviava al seu pare aquella desorganització i desinformació, o l'omissió o indiferència de l'administració espanyola quan les circumstàncies exigien el contrari (27).

La qüestió espanyola, que Palau qualifica de maleïda, expressant l'anhel que s'acabi com més aviat millor, tenia l'origen en la reclamació d'Espanya al Perú pels deutes sorgits amb les lluites hagudes fins a la independència de l'esmentada república, i per les queixes dels maltractats soferts per alguns súbdits espanyols, cosa que va fer que Espanya ocupés per la força, a l'abril del 1864, les illes Chinchas, on es trobaven importants jaciments de guano, una de les principals riqueses del Perú.

Palau, pel novembre d'aquell any, ho veia així: *Llueven aquí discursos como pan bendito, se activan, aunque no mucho, los armamentos, se habla sin cesar de Patria, traición, Congreso, Senado, Unión americana, paz, guerra, etc., pero no pasa de aquí; y como pronto estarán la Villa de Madrid, el Carmen, Blanca y Berenguela en las Islas, entonces, naturalmente, se hará más fácil el arreglo. Así, esperan en esta Ciudad las personas sensatas que se compondrá todo y no se disparará al aire ninguna bala rasa.*

En aquest cas Palau va encertar-ho, ja que la prudència de l'almirall espanyol Pareja, qui va substituir Pinzón, va fer que, sense disparar-se cap bala, s'acabessin les diferències i es firmés, sobre la coberta del Villa de Madrid, el tractat de pau el 27 de gener del 1865; és quan Palau pensa crear l'agència hispano-peruana.

Però el tractat de pau va ser mal rebut pel poble peruà, cosa que va facilitar que es promogués una revolta dirigida pel general Mariano Ignacio Prado que acabaria derrocant el president de la república, el general Pezet, donant-se Prado, ell mateix, el nom de *dictador*. Palau deia: *El ejército es quien le ha conferido este cargo, y con gran pesar de mis principios democráticos, veo que todas las personas sensatas aprueban y se glorian de la Dictadura, como de necesidad para la consolidación del país. Yo solo recuerdo, en contra, que solo han merecido bien de la historia dos dictaduras: la de Salvio Juliano, promulgador del célebre Edictum Perpetuum, y la del gran Julio César, el más grande de los héroes. Veremos si aquí la dictadura saldrá pez o saldrá rana.* (Lima 28-11-1865).

Palau, amb pessimisme, diagnosticava que els peruans en les qüestions polítiques havien heretat els defectes dels espanyols (28).

Els problemes seguien, perquè el poble no acceptava la pau, i també perquè s'havia declarat la guerra entre Espanya i Xile, el país veí. Es perllongava un bloqueig de les costes xilenes, per tal de no facilitar-se carbó a l'esquadra espanyola i altres picabaralles, així com pel fet d'haver demostrat abans simpatia al Perú i negar-se a donar explicacions i satisfacció a l'antiga metròpoli. Així va exigir-ho Pareja davant de Valparaíso amb la fragata Villa de Madrid, acompanyat de quatre fragates més, i dos vaixells més petits, i va succeir que els xilens, amb la corbeta Esmeralda van capturar la canonera espanyola Virgen de Covadonga, cosa que va provocar el suïcidi de l'almirall Pareja.

La notícia del bloqueig i del suïcidi de Pareja va arribar a Lima, desestabilitzant les relacions, ja força deteriorades, entre Espanya i els peruans: *Como hay aquí de por medio el bloqueo de Chile —deia Palau— también está aquí la cuestión española en discusión. Han mediado muchas quisicossas, ninguna de las cuales puede provocar un casus belli.* (Lima 28-11-1865). *Hasta hará muy pocos días, no se ha sabido aquí la muerte de Pareja, víctima del vergonzoso rendimiento. Como hombre hay que sentirlo mucho; pero el honor marino no ha sufrido nada. Aquí ha impresionado profundamente a todo el mundo.* (Lima 27-12-1865).

El dictador Prado, per tot això, el desembre del 1865, va firmar un tractat d'aliança amb Xile, propiciant que Palau pensés fugir: el 21 d'aquell desembre fins va pujar al vaixell que l'havia de portar a Mèxic, pensant invertir els seus estalvis amb sucre i petroli, va suspendre però, la decisió a precs dels de la refineria on treballava. Una setmana després, ho explicava a la família equivocant-se quan assegurava que el problema peruano-espanyol estava a punt de resoldre's, i que si hagués fugit no era pas —deia— *por miedo del Perú, que es la tierra de los bonachones, y hubiera vuelto dentro de 3 o 4 meses con el mismo buque y probablemente convertida en plata mejicana y fuerte lo que no es mas que plata feble.* (Lima 27-12-1865).

Com que el 14 de gener de 1866 es declararia la guerra entre Perú i Espanya, Palau, un mes després del seu fallit intent de fugir, va veure's obligat a sortir d'aquella república precipitadament, i pel que es llegeix en el *Llibre de Família*, d'amagat: *Sobrevingué la guerra de España ab aquella República i tingué que fugir, com tots els espanyols, salvantse de lo rigurós registre que se practicava a la sortida de los vapors, figurantse un fegonista inglés en lo departament de máquinas.*

És quan Palau, com ja sabem, deixa i encarrega a l'amic Hurel el bon fi dels seus negocis a Perú, coneixent la família l'estat de comptes per una

carta escrita el 26 de gener de 1866, *desde el vapor en que se trasladava a Nevoyork*. Ja no retornarà mai més a Perú, república formada, segons diu, de bons jans i amb una atmosfera sense electricitat, on havia pogut fer alguns estalvis després d'una mica més d'un any d'arribar-hi; aquella qüestió espanyola, a la qual repetidament havia alludit, que semblava fruit de *quisicosas*, l'havia escombrat d'allà per sempre més.

7.— Epíleg—.

Marcel de Palau, com havia pensat en el primer intent de fugida, es proposaria, probablement, fer un viatge d'anada i tornada en el mateix vaixell amb què va sortir del Perú, passant l'estret de Magallanes i dirigint-se a Nova York costejant i fent estada a diverses repúbliques americanes; en retornar, però, trobant-se a l'istme de Panamà, resultava que tot i havent passat quatre mesos, la qüestió espanyola no s'havia resolt. (*Desde entonces —deia— han sucedido varias cosas, especialmente la importantísima del bombardeo del Callao, sobre la cual no tengo datos todavía*) (29). Potser aquesta manca d'informació, o qui sap si començava a sentir-se malalt, va obligar Palau a quedar-se a terra ferma, sense gosar prosseguir endavant amb la possibilitat de trobar-se altra vegada a Lima, massa aviat: *Hace cuatro meses casi redondos —deia— que dejé Lima, a pesar mío; desde entonces he corrido algo y aunque me alegro de conocer N. York y tener ideas claras sobre las Repúblicas de Centro América, juzgo lo mas conveniente detenerme aquí y probar... por si no es posible volver a Lima, ni encuentro otro punto donde se me ofrezcan mejores ventajas*. (Aspinwall o Colón 24-5-1866).

Passada una setmana d'escriure's la carta referida, el protagonista moriria. La carta és molt nostàlgica —potser ja llavors va apercebre's que no estava ben bo?— ja que Palau passa llista a tota la seva vida, en rememorar la família situada a les Mateues —la casa pairal de l'estiu dels Palau— al·ludint al fet d'haver-s'hi refugiat quan Prim va ocupar Mataró, a les morts de dos germans durant l'epidèmia del còlera, al pare, a l'oncle, a l'avi, i com a sùmmum de record melanconiós, a la mare pregant pels navegants...

La defunció va inscriure's en el registre civil del consolat francès —noteu la manca d'organització espanyola a les antigues possessions— a Colón, de Panamà, que llavors formava part dels Estats Units de Colòmbia, constant a l'acta, en francès, que Marcel de Palau, de 32 a 33 anys (en tenia dos de menys), nascut a Mataró, va morir a la nit de l'1 al 2 de juny del 1866, essent testimonis Antoni Solís, negociant, i Julià Martínez, fotògraf, sense especificar-se la causa de la mort. En el *Llibre de Família* es diu que *inesperadament, morí de un attach de febre amarilla (icterodes) al primer de*

juny de 1866 en Colon (Aspinwall) de Colòmbia. Per les indagacions d'Eloïsa, podria ser una altra la causa de la mort: *Marcelo falleció a causa de un fuerte dolor en un costado acompañado de una fuerte irritación de vientre, habiéndole visitado durante su enfermedad el mejor facultativo de la población, y habiendo sido bien asistido por innumerables amigos, entre los que se contaban muchos españoles. ... A el pobrecito solo le faltaron los auxilios espirituales por carecer absolutamente de sacerdotes en la población*. (Illescas 5-5-1867).

Des de la sortida de Palau de Mataró, havien passat dos anys. Quines conclusions es poden intentar treure de l'aventura americana d'aquest matoroní? Naturalment, sols serviran pel cas concret d'un emigrant del Maresme, a la segona meitat del segle dinou, amb una professió i cultura singulars.

Notem que pot endevinar-se que llavors era difícil a Mataró, i també a Madrid, acumular de pressa una respectable fortuna, almenys amb l'exercici de la professió d'advocat; que encara les terres americanes es tenien com el lloc on això era possible; que aquesta opció no era pas acceptada de bon grat, ja que marxar a Amèrica es tenia com una dissort; que l'emigrant situat lluny de la família es sentia deslligat de conceptes i normes socials que impediè a Espanya fer coses que, en canvi, s'emprendrien a ultramar; que Espanya ignorava l'existència dels emigrants i no sols no eren ajudats, sinó que s'adoptaven decisions que directament o indirectament els podien perjudicar.

D'aquella aventura va perdurar l'amor d'Eloïsa: *Vivirá eternamente en el fondo de mi corazón... querido e inolvidable Marcelo*, escriuria dos anys després de la mort d'aquest, qui tampoc havia deixat de recordar-se d'ella en el testament fet abans de marxar; també l'aventura americana determinaria que es bategés amb el nom de *Marcelo* a familiars dels Palau en dues successives generacions, en record i admiració d'aquell jove coratjós, treballador, culte, romàntic i malaguanyat, i quedessin unes fotografies d'ell i de Lima, així com un plec de cartes amb el rètol de *Preciosas cartas de Marcelo a la familia*, que han estat utilitzades per intentar ressuscitar els seus anhels i les dificultats i avatars que el van portar i va trobar a Amèrica.

Antoni Martí i Coll

NOTES :

- 1.- Com a mostra de l'amistat dels Palau amb Figuerola hi ha una carta d'aquest escrita durant l'epidèmia del còlera: *Sr D José Palau.-Mataró.- Madrid 7 octubre 1854.- Mi estimado amigo: Sin saber de V. ni si su familia ha sido tristemente visitada por la enfermedad, le participo que se ha constituido el Tribunal de oposiciones para Economía Política y que van a ser llamados Vs. dentro brevisimo plazo. Si V. no teme al cólera después de los estragos pasados (aunque por fortuna es aqui muy benigno) póngase V. en camino al recibo de esta, pues, de no, es posible que ya esten los ejercicios empezados.- Supongo que V. habrá llorado la pérdida de nuestro común amigo Ventura. A mi me afectó en estremo y me encuentro ahora muy solo sin el.- Es de V. afmo. s. s. y amigo.- Laureano Figuerola.*
- 2.- MARTÍ i COLL, Antoni. *Història d'una família; segona part.*- Premi Iluro 1977: Mataró 1979. (Planes 128 i següents).
- 3.- *Llibre de Família.*
- 4.- *Escrigué entre molts altres treballs, una poesia catalana molt coneguda sobre lo Princep de Viana...*
- 5.- "El semanario de Mataró". Núm. 43 del 18 d'octubre de 1890.
- 6.- [...] *Según parece, Ibran intenta pasar a Tetuán a fundar allí un cafetín de moros honrados. Ha pocos días estuvimos en Barcelona con Pepe, donde vimos salir los voluntarios. Se tomaron con ellos las mayores precauciones, como si estuviera publicada la ley marcial, y te aseguro que al recordar que aquellos iban a representar a Cataluña, la heredera de los Fivallers y de los Berenguers y de los Bernardos de Cabrera, debió cubrirse con entrambas manos, llena de rubor de la vergüenza. Gentil cohorte mandamos a las playas de Africa ! Bravo empeño el nuestro en formar sus filas cuando aun asi esto es la flor de los voluntarios que se han ofrecido !* (Carta al germà Melcior, a Madrid. Mataró 29-1-1860).
- 7.- Mireio. *Poema Provençal.* "Diario de Barcelona" del 6, 8, 10 i 21 d'agost de 1861. Quatre articles firmats per Marcelo de Palau i Català.
- 8.- [...] *Corrieron ya para el (municipio de Mataró) los azarosos tiempos de las emigraciones a América; ya todos los hijos nacen y duermen en su regazo o en el de la Madre España. ("El Municipio". Estudios sobre el presente de Mataró. 9-5-1861).*
- 9.- ... *Ya quisiera que hubiese llegado la hora de volver de aquella región ! Ya quisiera estar al fin de lo que tengo aun que empezar !* (Madrid 5-2-1863).
- 10.- ... *la legislación catalana que centralizándolo todo en el primogénito y vinculando en él la dignidad y el lustre de la familia, deja a los demás hijos como una gran masa flotante de personas, sin una pequeña propiedad que les retenga en el suelo patrio ("El Municipio", etc. 9-5-1861)*
- 11.- [...] *De ocho meses o más databa mi resolución de pasar a Ultramar, pero siempre volvía mis ojos a Cuba, Sto. Domingo, Filipinas o Habana, lo que es natural cuando en España solo pueden proporcionarse destinos para aquellos puntos. Y a mi me detenía solo las enfermedades mortíferas de aquellos países. Una de las dos haba-
neras que aquí he conocido me aseguraba que no correría peligro mayor, ni del vómito, ni de la fiebre, si seguía sus consejos: pero García Vergés, que ya estaba aquí, me dijo que esto no lo podía asegurar ni ella, ni nadie, a cuyo efecto me contó varios casos que había presenciado, uno de ellos en casa de Andreu. (Madrid 5-12-1863).*
- 12.- *Por cuan ignorados caminos guía la Providencia nuestros pasos ! Braun, a quien conocí en Mataró, es el que ahora hace cambiar mi derrotero de las tertulias, donde hubiera ido, al Perú. (Id.)*
- 13.- [...] *no muy lejos del Perú (está) la isla de Jauja, por cuyo benigno y especialísimo suelo, se han apoderado de ella sin duda la fábula y la novela. (Id.)*
- 14.- *Allí seguramente se estrechará, si es posible, más y más nuestra amistad y en aquella tierra, hoy para mi desconocida, tendré siempre una persona de verdadero afecto y cariño hacia mí... Probablemente tendré allí, también al Padre Escudero, religioso franciscano, sujeto recomendable por su piedad y que con Braun pasa allí, quien es ya muy amigo mío. (Id.)*
- 15.- *Resuelto ya estoy (sin descuidar la carrera en la cual no desconfío) tratando de adquirir algunos conocimientos económicos, etc., asi como el alemán, que me pueden ser allí muy útiles, si puedo ejercer el comercio, además de la abogacía. (Id.)*
- 16.- Notaria de Matías Aparicio y Burgés. Escritura núm. 59.
- 17.- Lima 28-5-1865. -Sr. D. Estanislao Figueras. -Madrid.- *Mi estimado amigo y compañero: Tengo sumo placer en tomar la pluma y recordar su buena amistad que no olvidaré nunca. No le digo, o mejor, no me entiendo en decir a U. que mi viaje fué feliz, que en Lima he recibido la mejor acogida y que este clima me prueba muy bien. Tampoco en manifestarle que deseo a U. y Rafael muchos recursos de casación, así como a Pepita una salud más cabal de la que disfrutaba...*
- 18.- *No sé si habrás visto a Braun por Madrid, pues estando en El Escorial alguna vez bajará a la Coronada Villa. Dicho amigo no me ha escrito, o por lo menos no he recibido contestación, a las 4 cartas que le he dirigido, cosa que me extraña mucho, pues el debe saber que necesito una carta española... Dentro 15 días le volveré a escribir, pero si no contesta no sé que pensar de ese silencio (Lima 26-11-1864; carta al germà Melcior).*
- 19.- *Está en El Escorial entregado al estudio y habiendo compuesto 3 gramáticas —griega, hebrea y alemana— que se imprimirán en Leipzig. No habla de venir por su cuenta al Perú y sí solo en caso de ser llamado por el Gobierno Peruano (Lima 1864; carta al cunyat Diaz de Trigueros).*
- 20.- ... *sigamos en este país de si tan socorrido, acarreado materiales para la difícil fábrica del porvenir que, aunque aquí es de suyo hacedera, no tanto como nos lo pintaba el soñador y visionario de nuestro amigo Mistur Blas. (Lima, juny 1865; carta al germà Melcior).*
- 21.- *En primer lugar, aquí apenas hay otra literatura que la política. Todo son cantos patrióticos, todo son en-*

gendros de natural y hasta cierto punto justificado orgullo republicano. Además, hay aquí tanto descuido en la ortografía que bien pudieran competir con Da. Bramona que escribía hermosa sin h. Item los cholos, naturales del país, tienen una dificultad suma o un hábito de pronunciar mal. *El semos por somos, Lema por Lima, etc. es panem nostrum quotidianum. Sin ir más lejos, esperando un profesor, entré un día en una clase de gramática latina y me mostraron a un tal Pillaca que tomaba su libro a las 6 de la mañana y durante tres o cuatro horas repetía sin cesar:*

Singular-nomenetevo	Rosa -el rosa
genetevo	Rose -del rosa
datevo	Rosaron...

...No... equevoqué... y volvía al nomenetevo, genetevo...; el datevo lo empassaba.

Al fin venció a la Musa y su tonada era entonces-

Singular Nomenetevo	Dominós - El señores
genetevo	Domenós- Del señores
datevo	Domenon- Contra el señor

Y probablemente sucederá con él lo de: quis vel qui, ningún borrico pasa de aquí! Feliz Pillaca! Tiene poco talento pero malo!

Con esos grandes elementos literarios ¿cómo ha de estar D. Quijote sin un fuerte dolor de muelas? ¿Cómo Apolo y sus nueve musas? ¿En qué manos encomendada la literatura? Lo mejor es en este punto echar a correr. Y Braun decía que "El Comercio", periódico, pagaba los artículos a 6 y 8 pesos; ¿Qué barbaridad! (Lima, juny 1865; carta al germà Melcior).

22.- Agencia de Créditos hispano-peruana, o Agencia hispano-peruana.-D. Marcelo de Palau Català, Abogado de los M. I. Colegios de Madrid y Barcelona, Licenciado en Administración y Profesor Mercantil de la Escuela de Barcelona, residente en el Perú (Lima) ofrece sus servicios como Agente e Instructor a los españoles que posean títulos o reclamaciones valederas ante esta República.- Terminados felizmente las disidencias entre ambos países, con el Tratado del 27 de enero del corriente año, llegó la hora de hacer efectivos ante el Supremo Gobierno de esta República los créditos, hasta hoy día estériles de origen, continuidad y actualidad españolas. Faltaba solo una persona intermedia que aquí los hiciera eficaces y como tal nos ofrecemos a nuestros compatriotas. etc., etc.

23.- [...] Voy a proponer a U. su intervención en un negocio que estoy decidido a emprender en el cual solo arriesgo mi improbo trabajo y unos 500 pesos de gastos para conseguir quizás buenas utilidades.- Firmada la paz entre España y el Perú, no tardará en terminar el tratado definitivo que corresponde, parecido al de Chile, según los términos del de Pareja-Vivancos. En su virtud, para el arreglo de la deuda hispano-peruana, resolverá sobre los créditos el Gobierno peruano y en caso de duda una Comisión mixta.- Ahora bien, la deuda española que está en manos de particulares y que se presentará a la indemnización, se estima en unos tres millones de pesos y mi plan consiste en ponernos como intermediarios entre la persona reclamante y el Supremo Gobierno o la Comisión mixta, persona que hace a los tenedores españoles mucha falta.- El adjunto anuncio enterará a U. de cuanto podría decir.- Antes de decidirme, lo consulté... y juzgaron el negocio excelente... Rodrigo supone que hasta podría reunir la Agencia un millón o más de pesos.- Su cargo de U. y el de Pepe se reducen en la Agencia a ser los corresponsales para revisar los títulos o créditos [...] (Carta a Estanislau Figueras, a Madrid; Lima 28-5-1865).

24.- El gran patio que tiene al frente, los surtidores que caen, como verán Vs., en la ría o rech que desprenden las ruedas del Molino, el rumor del agua, el lujo de las habitaciones interiores; todo forma una bella quinta hermosa con dos huertas y un jardín que tiene a sus espaldas (Lima 13-8-1865).

25.- El germà Melcior, estudiant d'Enginyeria, va remetre a Marcelo fórmules d'aritmètica mercantil; l'entrada a la refinaria podia facilitar-ho les classes d'àlgebra que Marcel havia donat a un fill de Rodrigo: *Por ahora te agradezco las fórmulas de tu aritmética mercantil. Tengo dos libros de Cálculo mercantil y Giro, bastante buenos. Además, como enseño álgebra al hijo de Rodrigo, tengo que esbatusarme cada día en estos estudios* (Lima 26-11-1864; carta al germà Melcior).

26.- Nota trobada amb les cartes:

Según carta de Marcelo, escrita en 26 enero 1866 desde el vapor en que se trasladaba a Nevoyorch, los intereses que dejaba al cuidado de Hurel eran los siguientes, bajo advertencia que este señor había de ir entregando el resultado a D. Nicolás Rodrigo de Luna.

Activo	
300 q ql Harina flor, calculada a 6 P 6n q ql	Pesos 2025
40 sacos arroz Calupe a 20 pl uno	800
210 q ql Harina en el Callao a 5 \$ 5 rs (calculado)	1181
	<u>4006</u>

Pasivo	
1 pagaré orden Tejeda al 11 febrero	2000
Remanente	<u>2006</u>

27.- MARTÍ COLL, Antonio. Don Joaquín Martí y Moner. 1828-1864. Cartas de Ultramar.- Premio Iluro 1960.- Mataró 1961.

28.- Aquí no se habla de enfermedad alguna, o mejor, no hay nunca otra sino la enfermedad crónica política de los ministerios y gobiernos peruanos, heredada de nuestra raza (Lima 28-11-1865).

29.- Colón 24-5-1866; el bombardeig d'El Callao havia estat el 2-5-1866, i de seguida va retirar-se l'esquadra espanyola.